

INTERNET DİLÇİLİYİ VƏ İNSAN-KOMPÜTER ÜNSİYYƏTİNƏ KEÇİD

Yeni texnologiya istər yazılı, istərsə də danışq dilinə həmişə böyük təsir göstərmişdir. Çapın gəlişi ilə yazı sistemində müəyyən tərəqqi hiss olundu, yeni çapın meydana çıxması qrafik ifadənin yeni ölçüsünü yaratdı, təzadların yeni diapazonunu asanlaşdırdı və müasir formada on minlərlə şriftlə məşğul olan yeni bir sahə, tipografiya böyüməsi yaradıldı. Çap həm də söz aralığı, sətir qırma, durğu işarələri, böyük hərf və orfoqrafiya konvensiyalarına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Çox keçmədi ki, qrafik konvensiyaların yeni dəstləri kitablar, dövri nəşrlər, qəzetlər, reklamlar və s. kimi qrafik ifadənin fərqli sahələrində rast gəlinən dil növləri kimi standartlaşdırıldı [1, s. 611].

On doqquzuncu əsrdən bəri diapazon yenidən artdı, hər bir yeni vizual telekommunikasiya texnologiyası - teleqraf, yazı makinası, mətn prosessoru, dilin müəyyən elementlərini ifadə edən və digərlərini sıxışdıran qrafik mühiti təzahür etdirdi. Dil müxtəlifliyinin fərqli xüsusiyyətləri bir neçə növdən ibarətdir. Onlardan bəzilərini belə qeyd edə bilərik: 1) qrafik xüsusiyyətləri: fərqli tipografiya, səhifə dizaynı, interval, illüstrasiyaların istifadəsi və s. kimi amillərlə müəyyən edilən yazı dilinin ümumi təqdimatı və təşkili. Məsələn, qəzetlərdə ingilis dilinin müxtəlifliyi əsasən bu səviyyədə müəyyən edilir: başlıqlar, bölmələr və s. kimi anlayışlar.

2) Orfoqrafik xüsusiyyətlər: ayrı-ayrı dilin yazı sistemi, əlifbadan fərqli olaraq, böyük hərflər, orfoqrafiya, durğu işarələri və vurğunun ifadə üsulları kimi amillərlə müəyyən edilir. Məsələn, Amerikan və Britaniya ingilis dili variantlarında çoxlu orfoqrafiya fərqləri (colour-color) ilə fərqlənir və s.

3) Qrammatik xüsusiyyətlər: sintaksis və morfologiyanın bir çox imkanları, cümlə quruluşunun fərqli istifadəsi, söz sırası və söz fleksiyası kimi amillərlə müəyyən edilir. Məsələn, dini ingilis dili qeyri-adi vokativ konstruksiyadan və ikinci şəxs təkdə əvəzlilik çoxluğundan istifadə edir (*O God, who knows; thou, thee, thine* və s.).

4) Leksik xüsusiyyətlər: müxtəliflik daxilində fərqli istifadə olunan sözlər və idiomlar toplusu baxımından təyin olunan dilin lüğəti. Məsələn: hüquqi ingilis dilində *heretofore*, *ease*, *ment*, və *alleged* kimi ifadələr, eləcə də *signed sealed* və *delivered* kimi ifadələr və *ex post facto* kimi Latın ifadələri istifadə olunur.

5) Diskurs xüsusiyyətləri: mətnin ardıcılığı, aktuallığı, paraqraf quruluşu və fikirlərin məntiqi irəliləməsi kimi amillərlə müəyyən edilən struktur təşkili. Məsələn: elmi ingilis dilində bir jurnal məqaləsi adətən abstrakt, giriş, metodologiya, nəticələr, müzakirə və nəticə daxil olmaqla sabit bölmə ardıcılığından ibarətdir [2, s. 6].

İnternet elektron, qlobal və interaktiv mühitdir və bu xassələrin hər birinin internet dilində öz işlənmə xüsusiyyətləri və nəticələri var. Ən əsas təsir bu vasitənin elektron xarakterindən irəli gəlir. Aydın ki, istifadəçinin kommunikativ seçimləri internetə çıxış əldə etmək üçün lazım olan avadanlığın təbiəti ilə məhdudlaşır. Beləliklə, klaviaturadakı simvollar toplusu məhsuldar linqvistik imkanları (göndərə bilən məlumatın növü) müəyyən edir və ekranın ölçüsü və konfigurasiyası qəbul edici linqvistik imkanları (görünə bilən məlumatın növü) müəyyən edir [3, s. 78]. Həm göndərən, həm də qəbul edən internet proqram təminatının və onları birləşdirən aparatın xüsusiyyətləri ilə əlavə olaraq linqvistik cəhətdən məhdudlaşdırılır. Müvafiq olaraq, bu vasitənin müəyyən ənənəvi dil fəaliyyətləri var, digərləri isə ümumiyyətlə idarə edilə bilməz. Elektron mühitin başqa heç bir mühitin əldə edə bilməyəcəyi müəyyən linqvistik fəaliyyətləri var.

Müxtəlif məhdudiyyətlərin və asanlaşdırmaların nə olduğunu bilmək vacibdir. Müəyyən edilmiş ünsiyyət aksioması istifadəçilərin seçdikləri mühitin güclü tərəflərini və məhdudiyyətlərini, onu təbə olan istifadə və nəzərdə tutulan məqsədlərlə bağlı məlumatları əhatə edir. İnsanların internetdən böyük gözləntiləri var və müəyyən edilmiş istifadəçilər, yəqin ki, məqsədlərinə çatmaq üçün ondan necə istifadə edilməli olduğuna dair güclü hisslər keçirirlər. Ancaq bu, düz münasibət deyil. Bildiyimiz kimi, ingilis dili onlayn aparıcı dildir; internetdəki məlumatların təxminən 80%-i ingilis dilindədir. Heç kim ingilis dilinin internetdə olan vacib və əhəmiyyətli yerini inkar edə bilməz.

D.Kristal ilk dəfə "Dil və İnternet" (2001) kitabında İnternet dilini "Netspeak" ilə əvəz etdi. Doğrudur, əksər insanlar onu təsadüfi olaraq E-dil adlandırmağa üstünlük verirlər. Dar mənada bəlkə də belə adlandırmaq ola bilər, lakin geniş mənada ingilis dili Netspeak şəbəkə ilə əlaqəli dilə aiddir.

P.Dourish yazır ki, netspeak və ya internet dili "yazılı nitqdır" [4, s. 90]. D.Kristal yazır ki, "elektron diskurs çox vaxt sanki oxunan yazıdır, yeni danışılır" [2, s. 27].

Yeni yaranmış dil olaraq Netspeak ingilis dilinin bir hissəsi hesab olunur. Sənədlərin yazılması zamanı işlədilən ingilis dili üçün netspeak-də müəyyən formalar var: abbreviatura, birləşmə (mürəkkəb sözlərin yaranması) və s. [5, s. 62]. İxtisar ümumi sözdür, internet dünyasında Netspeak yaratmaq üçün ən geniş yayılmış üsuldur, xüsusən də texniki sözlər sahəsində. Bu məqalədə abbreviatura kimi iki kateqoriyaya təsnif edilir:

1) *İnisiyalizm*: inisiyalizm sözləri başa düşməyi asanlaşdırır və sözlərin tanınması və fərqləndirilməsi sürətini artırır.

BBS	bulletin board system	bülleten lövhəsi sistemi
AI	artificial intelligence	süni intellekt
NOYB	none of your business	Sənin işin deyil
VC	Very good	Çox yaxşı
TYVM	thank you very much	çox sağ olun
TIA	thanks in advance	əvvəlcədən təşəkkürlər

EOM	end of message	mesajın sonu
PM	pardon me	bağışlayın
CPU	central processing unit	Mərkəzi prosessor
UK	United Kingdom	Böyük Britaniya

2) *Mürəkkəbləşmə*: İki növ mürəkkəbləşmə var. Biri iki sözü orijinal forması ilə birləşdirmə: “chat” və “room” müvafiq olaraq iki müstəqil sözdür. İki sözü birləşdirərək və mürəkkəb “söhbət otağı” sözü yaranır. Digər nümunələr: *online, webmaster, download, login, backup, keyboard, hypertext, hyperlink* və s.

Digər növ qarışdırılma (blending):

medical + care → medicare; communication + satellite → comsat

net + citizen → netizen; web + economics → webnomics

3) *Omonim* sözlər: Netspeak sözləri yaratmaq üçün ən ümumi və aktiv üsuldur. Bu, tələffüz və yazılış baxımından eyni və ya oxşar, lakin mənaca fərqli olan sözlərə aiddir. İngilis Netspeak dilində bir sıra ümumi sözlər bəzi yeni və genişləndirilmiş və ya metaforik mənalar qazanır. Omonim sözlər netspeak-də maraqlıdır və eyni zamanda internetdə müəyyən şeyləri təsvir etmək üçün uygundur və insanlar bu sözlərin yeni mənalarını asanlıqla tanıya bilərlər. Məsələn, *firewall* əvvəlcə binanın daxilində yangının yayılmasını, istiliyi və struktur çöküşünü məhdudlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş maneəyə aiddir, lakin kiber dünyada *firewall* kompüter şəbəkələri arasında icazəsiz və ya arzuolunmaz kommunikasiyaların qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulmuş texnoloji maneədir. Reallıqda hacker (haker) bir şeyi kobud və ya qeyri-bərabər istifadə edən insanlara aiddir, lakin Netspeak-də *haker* kompüter sistemlərindən istifadədə bacarıqlı, çox vaxt şəxsi kompüter sistemlərinə qeyri-qanuni giriş əldə edən şəxs deməkdir. *Bug (taxtabiti, parazit; cücü)* təbiətdə bir böcəkdir və onun yeni mənası kompüter sistemindəki səhv və ya problemdir. Başqa bir misal *Geek* sözüdür, bu, iyrənc hərəkətlər edən karnaval ifaçısı və ya qeyri-adi və ya qəribə şəxsiyyətə malik bir insan deməkdir, lakin Netspeak-də böyük kompüter qabiliyyəti olan bir insana aiddir [6, s. 267].

İnternet linqvistik ünsiyyətin yeni vasitəsi hesab edilir. O, özündə iki ənənəvi sahəni, nitqi və yazını birləşdirir. Onları yeni bir şəkildə sintez edir və onlara fərqli xüsusiyyətlər əlavə edir.

İnsan-kompüter qarşılıqlı əlaqəsi kompüter texnologiyalarının dizaynına və xüsusən də insanlar (istifadəçilər) və kompüterlər arasında qarşılıqlı əlaqəyə diqqət yetirən çoxsahəli bir tədqiqat sahəsidir [6, s. 268]. İKÜ əvvəlcə kompüterlərlə məşğul olsa da, sonradan informasiya texnologiyaları dizaynının demək olar ki, bütün formalarını əhatə etmək üçün genişləndi. Tədqiqat sahəsi olaraq insan-kompüter qarşılıqlı əlaqəsi kompüter elmləri, davranış elmləri, dizayn, media tədqiqatları və bir sıra digər tədqiqat sahələrinin kəsişməsində yerləşir. Bu termin Stuart K. C, Allen N. və Thomas P. Moran tərəfindən 1983-cü ildə nəşr olunan “The Psychology of Human-Computer Interaction” (İnsan-Kompüter Qarşılıqlı Əlaqəsinin Psixologiyası) kitabı ilə məşhurlaşdı. Onun ilk istifadəsi 1975-ci ildə Carlisle tərəfindən olmuşdur. Termin, xüsusi və məhdud istifadəsi olan digər vasitələrdən fərqli olaraq, kompüterlərin çox vaxt istifadəçi ilə kompüter arasında açıq dialoqu ehtiva edən bir çox istifadəyə malik olduğunu çatdırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur [7]. Dialoq anlayışı insan-kompüter qarşılıqlı əlaqəsini insan-insan qarşılıqlı əlaqəsinə bənzədir və o, bu sahədə nəzəri mülahizələr üçün çox vacib olan analoqdur.

İnsanlar kompüterlərlə bir çox şəkildə qarşılıqlı əlaqə qurur və ikisi arasındakı interfeys bu qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırmaq üçün çox vacibdir. İKƏ bəzən insan-maşın qarşılıqlı əlaqəsi (İMƏ) və ya kompüter-insan qarşılıqlı əlaqəsi (KİƏ) adlandırılır. Desktop proqramları, internet brauzerləri, əl kompüterləri və kompüter köşkləri günümüzün geniş yayılmış qrafik istifadəçi interfeyslərindən istifadə edir [8, s. 14]. Səsli istifadəçi interfeysləri nitqin tanınması və sintezi sistemləri üçün istifadə olunur və yaranan multimodal və qrafik istifadəçi interfeysləri insanlara digər interfeys paradimaları ilə əldə edilə bilməyəcək şəkildə təcəssüm olunmuş xarakter agentləri ilə əlaqə saxlamağa imkan verir. İnsan-kompüter qarşılıqlı əlaqəsi sahəsindəki artım qarşılıqlı əlaqənin keyfiyyətinin artmasına səbəb olur və bir çox yeni tədqiqat sahələri ilə nəticələnir. Bu zaman müntəzəm interfeyslərin layihələndirilməsi əvəzinə, müxtəlif tədqiqat sahələri modallıq üzərində multimodalıq, komanda/fəaliyyətə əsaslananlar üzərində ağıllı adaptiv interfeyslər və passiv interfeyslər üzərində aktiv interfeyslər anlayışlarına diqqət yetirilir.

Hesablama Maşınları Assosiasiyası insan-kompüter qarşılıqlı əlaqəsini “insan istifadəsi üçün interaktiv hesablama sistemlərinin dizaynı, qiymətləndirilməsi və tətbiqi ilə və onları əhatə edən əsas hadisələrin öyrənilməsi ilə məşğul olan bir intizam” olaraq təyin edir [9, s. 30]. İKƏ-nin əsas aspekti istifadəçi məmnuniyyətidir:

“İnsan-kompüter qarşılıqlı əlaqəsi insanı və maşını ünsiyyətdə öyrəndiyinə görə, o, həm maşın, həm də insan tərəfdən biliklərin dəstəklənməsindən irəli gəlir. Maşın tərəfində kompüter qrafikası, əməliyyat sistemləri, proqramlaşdırma dilləri və inkişaf mühitlərindəki texnikalar aktualdır. İnsan tərəfində ünsiyyət nəzəriyyəsi, qrafik və sənaye dizaynı fənləri, dilçilik, sosial elmlər, koqnitiv psixologiya, sosial psixologiya və kompüter istifadəçisinin məmnunluğu kimi insan amilləri aktualdır. Buraya mühəndislik və dizayn metodları da daxildir” [10, s. 74].

İnsan-kompüter interfeysi insan istifadəçisi ilə kompüter arasındakı əlaqə nöqtəsi kimi təsvir edilə bilər. İnsan və kompüter arasında məlumat axını qarşılıqlı əlaqə halqası kimi müəyyən edilir. Qarşılıqlı əlaqə dövrəsinin bir neçə aspekti var və onları aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar [11, s. 18]:

Vizual Əsaslı:	Vizual əsaslı insan-kompüter qarşılıqlılığı, ehtimal ki, insan-kompüter qarşılıqlılığının ən geniş yayılmış tədqiqat sahəsidir.
Audio-əsaslı:	Kompüter və insan arasında audio-əsaslı qarşılıqlı əlaqə İKƏ

	sistemlərinin digər mühüm sahəsidir. Bu sahə müxtəlif səs signalları ilə əldə edilən məlumatları əhatə edir.
Tapşırıq mühiti:	İstifadəçinin üzərinə qoyulan şərtlər və məqsədləri ehtiva edir.
Maşın mühiti:	Kompüter olan sahələri əhatə edir, məsələn, kollec tələbələrinin işlətdikləri noutbuklar və s.
Interfeys sahələri:	Bu insanlar və kompüterlərin özləri ilə əlaqəli prosesləri, üst-üstə düşən sahələr isə yalnız onların qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı prosesləri əhatə edir.

Kompüterləşdirilmiş rabitə ölkənin digər yerlərində və hətta dünyada insanların bir-birilə ünsiyyətinə imkan yaradır.

Tarixdə ingilis dilində sadəlik tendensiyası var. Hazırda kiber dünyada ingilis dilinin sadəliyi tendensiyası özünü göstərir. Netspeak-in qısa forması və digər sadə qrammatikası insanlar tərəfindən getdikcə daha çox qəbul edilir. Yeni doğulmuş bir dil olaraq Netspeak ingilis dilinin bir hissəsidir və onu öyrənməyə dəyər. Artıq yeni Netspeak dünyasında insan-insan ünsiyyəti, insan-kompüter ünsiyyətinə sürətli keçid əldə edir.

İnsan-kompüter qarşılıqlı ünsiyyəti kompüter dizaynı və istifadəçi təcrübəsinə diqqət yetirən çoxsahəli bir sahədir. O, üç sahəni ehtiva edir: istifadəçi, kompüter və qarşılıqlı əlaqə. İnsan-kompüter əlaqəsinin erkən tarixdən ekspertlər dilçiliyin bu sahəyə əsaslı təsiri olduğunu etiraf etdilər. Əgər İKU-nin məqsədlərindən biri istifadə edilə bilən sistemlər istehsal etməkdirsə, o zaman dilçiliyin də veb interfeysi və veb istifadəsində rolu var və bu sahə hazırda çox diqqət cəlb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1) Carlisle J. H. Evaluating the impact of office automation on top management communication. Proceedings of the National Computer Conference and Exposition, 1976, pp. 611–616.
- 2) David C. Language and the Internet. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, 271 p.
- 3) Suchman L. Plans and Situated Action. The Problem of Human-Machine Communication. New York, Cambridge: Cambridge University Press, 2015, 278 p.
- 4) Dourish P. Where the Action Is: The Foundations of Embodied Interaction. Cambridge, MA: MIT Press, 2001, 190 p.
- 5) Hewett B., et al. ACM SIGCHI Curricula for Human-Computer Interaction. Cambridge: Association for Computing Machinery, 2014, 162 p.
- 6) Gurcan F. et al. Mapping Human-Computer Interaction Research Themes and Trends from Its Existence to Today: A Topic Modeling-Based Review of past 60 Years. *International Journal of Human-Computer Interaction*. 37 (3): p.267–280.
- 7) Ergoweb. What is Cognitive Ergonomics? Ergoweb.com. Archived from the original on September 28, 2011. Retrieved August 29, 2011.
- 8) David C. The English language. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, 312 p.
- 9) Liu H. The Internet Language. Beijing: China Broadcasting and Television Press, 2002, 230 p.
- 10) Lu C. On the Features and Causes of the Internet English. *Journal of Hubei Automotive Industries Institute*, vol.16, pp. 74-76, 2002.
- 11) John B. New and original combinations. *English Today*, vol.2, pp. 18-21, 2006.

Açar sözlər: insan, kompüter, ünsiyyət, internet, şəbəkə, dil

Key words: human, computer, communication, internet, network, language

Ключевые слова: человек, компьютер, общение, интернет, сеть, язык

Internet linguistics and the transition to human-computer communication

Summary

The article deals with internet linguistics and the transition to human-computer communication. It firstly gives some information about the new technology and its importance. It states that new technology has always had a great impact on both written and spoken language.

Then the Netspeak is touched upon in the article. As a new language variant, Netspeak has been a part of English, and plays a more and more significant role in modern communication. Therefore, the study of English Netspeak has a great practical significance in the age of Internet.

The article also focuses on human-computer interaction. Human-computer interaction is a multidisciplinary field of study that focuses on the design of computer technologies and, in particular, the interaction between humans (users) and computers. Although HCI initially dealt with computers, it later expanded to include almost all forms of information technology design and their users.

Интернет-лингвистика и переход к человеко-компьютерному общению

Резюме

В статье речь идет об интернет-лингвистике и переходе к общению человека с компьютером. Во-первых, он дает некоторую информацию о новой технологии и ее важности. В нем говорится, что новые технологии всегда оказывали большое влияние как на письменную, так и на устную речь.

Далее в статье затрагивается нетспик. Netspeak, являющийся новым языковым вариантом, стал частью английского языка и играет все более важную роль в современном общении. Поэтому изучение английского нетспика имеет большое практическое значение в эпоху Интернета.

В статье также уделено внимание взаимодействию человека и компьютера. Взаимодействие человека и компьютера — это междисциплинарная область исследований, которая фокусируется на разработке компьютерных технологий и, в частности, на взаимодействии между людьми (пользователями) и компьютерами. Хотя первоначально HCI занимался компьютерами, позже он расширился и включил почти все формы проектирования информационных технологий и их пользователей.

Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Məmmədov